

הרב שלמה כהן-דורס

שילוב מדרשי אגדה בלימוד המקרא

מבוא - עולם המדרש

עולם מדרשי האגדה של חז"ל הוא עולם עשיר וגדוש בתוכנו. וזאת, לא רק בשל הכמות האדירה של המדרשים שנאמרו על ידי חכמינו בתקופות השונות - והכוללים גם גישות, דעות ומסקנות שונות כמו בתחום ההלכתי - אלא גם ובעיקר בשל העושר הרוחני העצום שמסרו לנו חכמינו דרכם. זהו עולם מופלא ועמוק, שאין יד הכל משגת בו די. גדולי החכמים, אשר עסקו במחשבת ישראל וביסודות אמונת היהדות, ירדו לעומקם של דברים, ודלו - כל אחד בדרכו וסגנונו - מהרעיונות העמוקים שבו.¹

חלק מהותי זה של תורה² זכה להתייחסותם הרצינית בדרך לימודו (לדוגמה: בל"ב מידות שדרשו את אגדה), אף שאינו עוסק בעניין של מצוה והוראה הלכתית³, בשל היותו "מוצא פי ה'".⁴ עד שאמרר⁵: "רצונך שתכיר את פי שאמר והיה העולם? לצוד הגדה, שפתוך כך אתה עכיר את הקב"ה ועדבק בדרכיו", ובהם מקדשים את שמו של הקב"ה⁶. ודרשו חז"ל בשלילה על מי שאינו לומד אגדה את הפסוק: "כי לא יבנו אל פעולות ה'".⁷

המטרה בתורתם של חכמינו, לא הייתה היסטורית ולא בלשנית-לשונית וכיוצא בזה, אע"פ ששלטו והבינו היטב בתחומים אלו. מטרתם הייתה הפרשנות וההשקפה התורנית שנתנו למאורעות החיים⁸, והיו צינור ללימוד פנימי של תורה⁹. וזהו נימוקו

1. מאמר זה לא יעסוק בדרך שבה יש ללמד את האגדה, ואין בו אלא קווים כלליים, ודוגמאות בודדות מייצגות בלבד. כמו כן, הוא לא יטפל בלימוד הסוגיות ההלכתיות בתורה, ובאופן שילוב מדרשי ההלכה בו. עניין זה, רחב ומורכב הוא, ויש לדון בו בנפרד.
2. לחובת לימודו ראה ספרי סוף פרי עקב, קידושין ל, ע"א בזבולון בן דן; לדינים שונים: אבל ותשעה באב - מועד קטן כא, ע"א. תענית ל, ע"א; נדר מת"ת - נדרים לה, ע"א, ועוד דינים.
3. מבוא התלמוד לרי שמואל הנגיד: "כל פירוש שבא בתלמוד על עניין שאינו מצוה הוא הגדה". ואין למדין מן האגדות - ירושלמי פאה פ"ב, ה"ד. עיין גם באוצר הגאונים חגיגה, מילואים, עמ' 65, בשו"ת "חכם צבי" סי' מט, בשו"ת "שבות יעקב" ח"ב סי' קעח ועוד.
4. ספרי וקדושין שם.
5. ספרי שם.
6. ילקוט שמעוני תהלים רמז תרעב.
7. ילקוט שמעוני שם רמז תשח.
8. עינים החודרת סבבה "כל", ואף את הפשוט והיומיומי: "מאי עמא דבר" ו"כדאמרי אינשי". הרב צבי הירש חיות (מבוא האגדות), בהקדמה ל"עין יעקב": "יואף אותן משלי מוסר אשר לא היו רק שיחה בפי הבריות מה שנודעו לעם דרך הניסיון מן המקרים הנוהגים תמיד בעולם... וחיפשו להביא ראיות מן המקרא ולהסמיכם לכתבי הקודש".

של הרדב"י¹⁰ (רי דוד בן זמרא) מדוע לא ניתנו דברי האגדה להיכתב (לסוברים כן בגמרא¹¹) גם אחר ההיתר לכתוב את שאר התושב"ע: שלא ילמדום כפשוטם.

קירובו של התלמיד ליחס נכון לאגדה

על המורים להביא את התלמידים לידי ההבנה הכללית ברוח הדברים הנ"ל, וליחס הולם זה למדרשי חז"ל¹². לא באחת ולא בקלות נשיג את המבוקש הזה אצל תלמידינו, אלא בלימוד מתאים ובהדרכה מתמדת ונכונה. חז"ל הדריכו (אבות ה', כ"ב): "בן חניש לעקרא וכן עשר לעשנה" וגו'. המדרש האגדי אינו כלול בימקרא אלא בימשנה¹³. למדנו מכאן: א. יש ללמד בתחילה מקרא בלבד, ב. האגדה נלמדת בגיל ובשלב מאוחר יותר¹⁴.

התורה, המוכרת על ארבעת חלקיה - פשט, רמז, דרש וסוד: פרד"ס - מבדילה היטב בין פשט לדרש. הבדל זה צריך להקנות גם לתלמידינו, ובשיעור מקרא יש ללמד, קודם לכל, את הפשט, ורק אח"כ וע"פ רמת התלמיד - את המדרש האגדי. בדרך זו יש לצעוד עם תלמידינו: מיצוי התוכן של המקרא עד סופו - על כל הברור והמוקשה - ואז להחיל עליו את דברי חז"ל, שיבואו "יכמים בקרבו וכשמן בעצמותיו".

עומקו של מדרש ופשוטו של מקרא

מעצם גישתם של פרשנינו למדרשי התנאים והאמוראים, ומהיכרותנו את חכמתם - הבאה לידי ביטוי בולט בעיסוקם ההלכתי - נמצאנו למדים, בין היתר, כי התוכן הפנימי הוא החשוב במדרשי חז"ל. הסיפור, האגדה, המשל וכו' הם דרכי ביטוי; ה"לבוש" האוצר בתוכו את התוכן האמיתי אותו רצו הם להעביר לדורם ולדורות. ללא ספק, חז"ל הכירו היטב את פשוטו של המקרא והבינו שאין בדבריהם, אלא תוספת עליו. הם לא יצרו תורה חדשה, ואף לא עיוותו את תורת משה, חלילה. הם "השלימו" את התורה שבכתב, על ידי מילוי של תוכן ויצירת "תמונת רקע" על פי

9. עיין בהקדמות רבותינו לאגדות (אוסף מהן נמצא בהקדמה ל"עין יעקב") ובפרט בהקדמת ר"א בן הרמב"ם (שם) והקדמת הרמב"ם לפרק "חלק" בסנהדרין, על דרכי הבנות שונות.
10. שו"ת רדב"ז ח"ד, סי' רל"ב.
11. ירושלמי שבת פרק ט"ז הל' א.
12. בלימוד מעוות ומוקטן של מדרשים בימי הילדות מאבד התלמיד את האמון בחז"ל ובדבריהם, ובבגרותם מופיע המשפט - המזלזל למחצה - "זה רק מדרש", על כל דבר אגדה, שלא מובן להם.
13. שו"ע הרב הל' ת"ת פ"ב, סעי' א, בדין "לעולם ישלש אדם" וכו'. וייתכן שיש לחלק בין האגדה התנאית לאגדה המאוחרת.
14. גם אם נסביר שיחמשי ועשרי וכו' הם מספרים שאינם מוחלטים, ודור דור ומידת התפתחותו, עדיין הראייה הזו של הפרדת מקרא מאגדה קיימת.

רוחו הכללית של המקרא והמסורת שבע"פ¹⁵. אין ללמד דרשות כאילו היו פשט הכתוב, כשם שאין ללמד את הפשט כאילו הייתה רק אגדה. דווקא הלימוד של המקרא כפשוטו הוא ששימש את חז"ל כמקור להוספת רעיונותיהם ומדרשיהם. הקשיים, ההתלבטויות ו"החללים" שנתקלו בהם במקרא ובפירושו הם שימשו להם, בדרך כלל, כבסיס לדרשה.

הקשיים בהבאת המדרש לתלמיד

מספר קשיים עומדים לפנינו בהבאת המדרש למקרא; קשיים חינוכיים ולימודיים. יש מדרשים שמוטב לא לחשוף את התלמיד אליהם¹⁶. אולם, ראשית לכל, יש "להוציא" מלבם של תלמידים (ושמא, מלבנו שלנו תחילה), כי חז"ל עסקו במדרשי האגדה בסיפורים נחמדים ומושכי לב השומעים או בעניינים תמוהים וחסרי הגיון, חלילה. ואף גם זו: חז"ל לא מסרו ולא התכוונו למסור, בדרך כלל, את פשוטו של מקרא! וגם זה צריך להיות ברור לתלמידינו¹⁷.

ברור לחלוטין, שאין המורה יכול ללמוד מדרשי אגדה לעומקם עם תלמידים בכל גיל. אדרבה, רק בגיל מבוגר אפשר ללכת בדרך זו. בגיל הצעיר, כנראה, יש לבחור בדרך שונה: כמה שפחות מדרשי אגדה! וגם המעטים "המותרים" להגשה לפני התלמיד צריכים להיבחר בקפידה רבה. כמה שיותר להסתפק בסיפורי המקרא עצמו¹⁸.

יש לזכור שמדרשי חז"ל אינם מסוג אחד וממין אחד. יש מהם הקרובים יותר לפשט המקרא והמרחיבים אותו, יש שעיקרם הוא הרעיון הטמון בהם פנימה, ויש מדרשי אגדה היסטוריים ועוד¹⁹. הבירור הזה, של סוגי המדרש ומטרותיו, לא מלאכה

15. עד שאמר: שניתנה בסיני עם תורה שבכתב. ראה ירושלמי מגילה פ"ד, ה"א, ושו"ת הרדב"ז ח"ד, סי' רל"ב.

16. קשיים של הבנת העומק הרעיוני, סילוף דברי תורה ודברי חז"ל, השארות עם תמונות ילדותיות על המקרא וחז"ל, חוסר אמון מתפתח לחכמים, גישה מעוותת ועוד. וכל זאת, מלבד ההפסד העצום שבאי הבנת חכמת החיים שמסרו לנו במדרשים.

17. אין בכך סכנה של אפיקורסות וכיוצא בה. צא ולמד מתקיפותם של מפרשי המקרא כשאחרים הניחו את פשוטו של מקרא ופירשוהו ע"פ המדרש. מבוא האגדות לרב צבי הירש חיות (מובא בהקדמה ל"עין יעקב"): "כי חלילה וחס להתנאים הללו להוציא המקראות מפשטם. כי בודאי ידעו חז"ל את הכלל הגדול בתורה שיאין מקרא יוצא מידי פשוטו... מפני איסור כתיבת דברים שבעל פה חפשו למצוא סמיכות רחוקות לכתבי הקודש".

18. עיין ירושלמי פסחים פ"ה, ה"ג, וסי' חסידים סי' רצ"ז, בעניין האיסור ללמד אגדות לעמי הארץ, ואגדות תמוהות לקטנים. זהירות כפולה ומכופלת צריכים מלמלא את ה"חסר" בסיפורים וקישוטים שהם פרי דמיונם של הגננות והמורות/מורים לגיל הרך. הנזק הוא רב והסילוף מלווה, לפעמים, את הילד במשך שנים רבות בבגרותו. כגון: התפוח העסיסי שמסרה חוה לאדם הראשון, קרניים של אור על ראשו של משה, בגדי האבות והאמהות, וכיוצא בזה. דברים שאין להם מקור כלל, ועכ"פ לא במקורותינו.

19. עיין בהפנייה שבהערה 9.

קלה היא. גם הבנת המדרש, ועאכ"כ העברתו לתלמיד - מלאכות קשות הן לעתים. דווקא בשל כך, על המורה לעיין היטב במדרש ובמפרשיו, עד כמה שיש בידו, על מנת להבינו היטב, ולהפיק ממנו את מלוא האמת החז"לית. להלן מספר דוגמאות של סוגי מדרשים שיש בהם קושי ואין ללמדם באורח רגיל או לשלבם בלימוד המקרא.

א. מדרש רחוק מהפשט: יש להימנע מללמד מדרשים רחוקים מן הפשט הכתוב, ומלעוות פסוקים מפשוטם (אם התלמיד עלול להבינו כחלק מהמקרא). תלמידים רבים גדלים בידיעה שאברהם יצא עם אליעזר בלבד להלחם בארבעת המלכים (בראשית פרק י"ד, יד; נדרים לב, ע"א) - ולא היא (עי' תורה תמימה שם אות ט). חז"ל מוסרים לנו, כי אליעזר שקול בחכמתו, צדקתו ומעשיו כנגד כל האחרים. ויותר מזה, חז"ל מוסרים לנו: "כי לא בכוח יגבר איש", וכי "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוחי אמר ה'" - עיקר הנצחון תלוי בכוח הרוחני-מוסרי של הלוחמים, ולא בכוחם הפיזי.

ב. מדרש תמוה: מדרשים תמוהים, בעיני התלמיד, גורמים לו חוסר אמון, ואף ולזול בדברי חז"ל אלו ובדבריהם בכלל. חז"ל מתארים כי בדרך לעקידת יצחק, השטן נראה אל אברהם וניסה להניאו ממעשה העקידה. הוא נראה אליו כנחל על מנת לעכבו וכו'. חז"ל תיארו בדרך ציורית את הלבטים והמלחמה הפנימית עליה התגבר האב בדרך לעקידת בנו על גבי המזבח. לבטים שהתורה הסתירה (בשתיקה רועמת!). יש להימנע מללמד מדרש כזה, אלא אם כן, ברורה כוונתם של חז"ל לתלמיד.

ג. מדרש העלול להזיק לנפש הילד הרך: ישנם מדרשים שנפש הילד, הרך בפרט, אינו יכול לקבלם באופן בריא והם מזיקים לו. חז"ל תיארו את "חוקי סדום" המרושעים. בין אם תיארו עובדה היסטורית או שהתכוונו לחדור לעומק יסודות הרשעות בעולם, נפש הילד לא מוכשרת לקבלם. הסיפור על הנערה שנתנה צדקה ו"זכתה" כתגובה להימרח ע"י אנשי סדום בדבש וצרעות אכלו את בשרה, או השכבת האורחים במיטה צרה, על מנת, לקצצם או למותחם לפי גודל המיטה - אינם שייכים לבריאות הנפשית של עולמו הרך.

ד. מדרש שקשה להבינו מבחינה חינוכית: יש לנפות מן המדרשים המובאים לפני התלמיד מדרשים שנוגדים את עולם החינוך אליו אנו מכוונים את הילד. יש להגיש לפניו את מדרשי חז"ל המחזקים בו את החינוך לאמונה, מידות טובות, תורה ומצוות וכו'.

לא יעלה על הדעת ללמד את הילדים, שבמעמד הר סיני אמרו אבותינו "נעשה ונשמע", ועל-ידי חטא העגל איבדו את ה"נעשה", והקב"ה מסתפק, כביכול, מכאן ואילך, ב"נשמע" (דברים רבה ג, י)!

לעומתם, מדרשים העשויים להשתלב ברקע המקרא יש להשתדל להביא בפני התלמיד. גם זאת תוך הקפדה שהילד ידע להבחין בין הנאמר בחומש לבין התיאורים שהוסיפו חז"ל. לדוגמה: תיאורי חז"ל במדרש על הכנסת האורחים של אברהם אבינו או על אוהלו הפתוח לכל הכיוונים, משתלבים עם תיאור החסד והכנסת המלאכים

לביתו, כפי שקורא הילד במקרא עצמו. אך יש לדאוג ש"ציור" האוהל לא יישאר במוחו כעובדה היסטורית גמורה ומוחלטת.

יש ורש"י, בפירושו, מביא ממדרשי חז"ל, ויש שהוא נצמד למקרא ומפרש רק כפשוטו²⁰. בדרך כלל, אך לא תמיד, פירושו יסייע ביד המורה בברירת המדרש המתאים להביאו לפני תלמידיו. הוא מדגיש, לעתים: "יש מדרשי אגדה רבים וכבר סדרם רבותינו על מכוונם... ואני לא צאתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה כמיישנת דברי המקרא דבר דבור על אופניו"²¹.

שילוב המדרש בלימוד חייב להיעשות על פי עומק הפשט. יש למצוא מהמגוון העצום²² את המדרשים הקרובים לפשוטו של מקרא והמשתלבים היטב, בעיני המורה והתלמיד, ב"אווירה" של תורה שבכתב. ואז יש לקוות שהדברים יהיו שמחים "כיום נתינתם בסיני".

20. זוהי שיטה לעצמה שאינה ממסגרת מאמרנו. עיין במאמרה של פרופ' נחמה ליבוביץ ז"ל על "דרכו של רש"י בהבאת מדרשים בפירושו לתורה". הודפס בספרה "עיונים חדשים לספר שמות", וכן, בספרה "ללמוד וללמד תנ"ך".

21. רש"י בראשית ג', ח ד"ה "וישמעו".

22. אפשר להיעזר בספרי מפתח המפנים למקורות המדרש, כגון: חומש יתורה תמימה, חומש יתורה שלמה, "עין יעקב" על התלמוד, ועוד.